

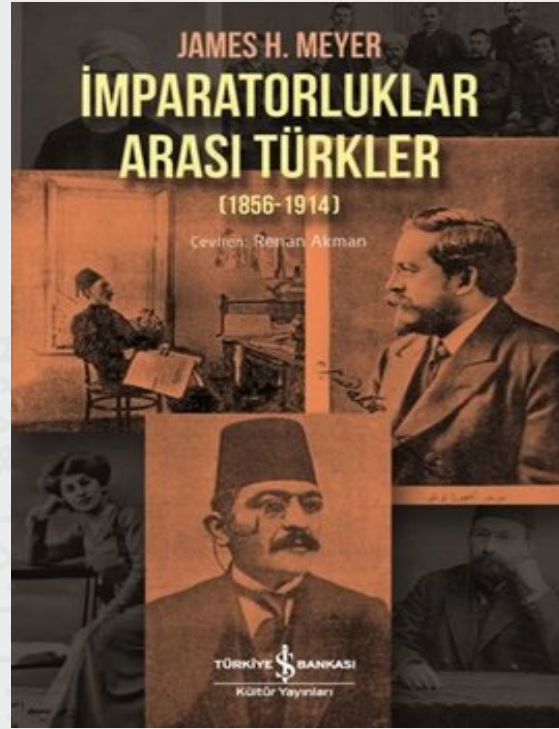
İMPARATORLUKLAR ARASI TÜRKLER: OSMANLI-RUS SINIR BOYLARINDA MÜSLÜMAN KİMLİĞİ PAZARLAMA STRATEJİSİ (1856-1914)

James H. Meyer (2021). *İmparatorluklar Arası Türkler: Osmanlı-Rus Sınır Boylarında Müslüman Kimliği Pazarlama Stratejisi (1856-1914)*, Çev. Renan Akman. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, ISBN: 978-625-7057-93-6, 1. Baskı, 315 s.

Emre ÖZSOY*

On dokuzuncu yüzyıl ile yirminci yüzyılın ilk çeyreği arasında kalan dönem, Türk dünyası için önemli gelişmelerin yaşandığı bir zaman dilimini ifade etmektedir. Bu anlamda, özellikle sosyal ve kültürel ilişkiler temelinde, farklı coğrafyalarda yaşayan fakat Türk dünyası kavramı içerisine giren, biraz daha basitleştirilirse Türkçe konuşan coğrafyaların birbirleriyle olan iletişim ve etkileşimi oldukça dikkat çekici niteliktedir. Dolayısıyla, ifade edilen zaman dilimi içerisinde Osmanlı Türkleri ile Çarlık hâkimiyeti altında yaşayan Kafkasya, Karadeniz'in kuzeyinde Kırım ve daha merkezde İdil-Ural Türkleri arasında kurulan sosyal ve kültürel bağların kendine has bir gelişim süreci izlediği görülmektedir. Bir diğer taraftan bahsedilen dönem, Türk dünyası için modernleşme hareketlerinin başladığı bir devir de ifade etmektedir. Bu doğrultuda, eğer bir hat çizmek gerekirse; İstanbul, Kırım, Kazan ve Bakü'de, sayıca çok da fazla olmayan bir avuç aydın tarafından yürütülen modernleşme çabalarının birbirlerinden beslendiğini söylemek zor olmayacaktır. Bu aydınların önde gelenlerinden üçü; Yusuf Akçura, İsmail Gaspıralı ve Ahmet Ağaoğlu'dur.

James H. Meyer'in tanıtımı yapılan çalışması, "*İmparatorluklar Arası Türkler: Osmanlı-Rus Sınır Boylarında Müslüman Kimliği Pazarlama Stratejisi (1856-1914)*" başlığını taşımakta ve yakın zamanda Renan Akman tarafından Türkçeye

* Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, emreozsoy206@gmail.com ORCID: 0000-0001-6803-5099.

kazandırılmıştır.¹ Eser, giriş ve altı ana bölüm ile sonsöz, sonuç, notlar, kaynakça ve dizinden oluşmaktadır. Kullanılan kaynakların zenginliği daha ilk anda dikkat çekmektedir. Türkiye Cumhuriyeti ve Rusya Federasyonu arşivleri ile Kırım, Azerbaycan ve Gürcistan arşivlerinden yararlanıldığı görülmektedir. Yine ilgili dönemin yazılı basını, ana kaynak olarak görülen çalışmalar ve sonraki yıllarda üretilen araştırma eserleri (Türkçe, Rusça, Tatarca, İngilizce, Fransızca dillerinde), istifade edilen kaynaklar içerisinde yer almaktadır.

Öncelikle ifade edilmelidir ki, ilk bakışta konuya yabancı olan okuyucular, çalışma içerisinde yer alan başlıkların birbirinin devamı olmadığı yanılgısına düşebilir. Fakat durum bunun tam tersidir. Başlıklar, çalışmada merkeze konan üç ismin hayat yoluyla, onların geçirdiği değişimlerle doğrudan ilişkilidir ve bir bütünlük arz etmektedir. Meyer'in eseri için genel bir tanımlama yapılacak olursa; “İmparatorluklar Arası Türkler”; Pan-Türkist çizgiye yerleştirilen Yusuf Akçura, İsmail Bey Gaspıralı ve Ahmet Ağaoğlu temelinde onların ait oldukları zamanın bir incelemesidir. Bahsi geçen aydınlar, dönemleri ve bu dönemin şekillendirdiği çevre ile birlikte ele alınmakta, özelden genele doğru bir yol takip edilerek bir toplumun yaşadığı değişimlere odaklanılmaktadır.

Eserin giriş kısmında Meyer, çalışmanın merkezine konumlandırılan üç isim; Yusuf Akçura, İsmail Gaspıralı ve Ahmet Ağaoğlu'nun kısa bir tanıtımını yapmaktadır. Bu ilk veriler, daha çok biyografik olmakla birlikte onların, Osmanlı Devleti ve Çarlık Rusya içerisindeki konumlarına da kısaca değinildiği görülmektedir. Yazar, bahsi geçen isimleri “Pan-Türkizm” ile ilişkilendirmekte ve böylelikle çalışmanın hangi çizgi üzerinde yükseleceğini bir dereceye kadar ortaya koymaktadır. Ayrıca, aydınların çıkış bölgeleri; Kırım, Kazan/İdil-Ural ve Kafkasya hakkında Rus işgali ile bağlantılı olarak bilgiler verilmektedir. Daha sonrasında “imparatorluklar arası” kavramını “Osmanlı Devleti ve Çalık Rusya” özelinde kullandığını belirten Meyer, bölümlerin tanıtımı yaparak giriş kısmını sonlandırmaktadır (Meyer, 2021, s. 10).

Çalışmanın birinci bölümü, “İmparatorluklar Arası İnsanlar” başlığı altında ele alınmaktadır. Yazar, İsmail Gaspıralı, Yusuf Akçura ve Ahmet Ağaoğlu'nu hem Osmanlı hem de Çarlık İmparatorluğu içerisine yerleştirmekte ve onları her iki kaynaktan beslenen aydınlar olarak görmektedir. Bu çizgide iki imparatorluk arasında “göç” olgusuna değinen Meyer, genellikle Rusya'dan Osmanlıya olacak şekilde, özellikle de 1853-1856 Kırım Savaşı sonrasındaki süreci incelemektedir. Göçmenlerin her iki imparatorlukta izlerini takip ederek, göç olayının Osmanlı ve Rus İmparatorluğu üzerindeki etkilerini ortaya koymaktadır. Yazarın “göç” vurgusu, konu edinilen üç aydın ile doğrudan ilişkilidir. Bir anlamda İsmail Gaspıralı, Yusuf Akçura ve Ahmet Ağaoğlu, imparatorluklar arası “muhacir” sıfatına sahip isimler olarak öne çıkartılmaktadırlar. Yazar, bölümün devamında, tıpkı girişte olduğu gibi fakat biraz daha detaylandırma ve değerlendirme içerisinde biyografik verilere dönmektedir. Bununla birlikte Akçura ve Ağaoğlu'ndan ziyade İsmail Gaspıralı üzerine odaklanması

¹ Eserin orijinal adı: James H. Meyer, *Turks Across Empires: Marketing Muslim Identity in the Russian-Ottoman Borderlands 1856-1914*, Oxford University Press, United Kingdom 2014.

dikkat çekicidir. Meyer'in burada vurgulamak istediği bir nokta olduğu açıktır; İsmail Gaspıralı ilk yıllarında "Osmanlı" olmaya, İstanbul'da yaşamaya teşebbüs etmiş fakat bu arzusunda başarılı olamamıştı. Sonrasında Çarlık idari sınırları içerisinde yer alan Kırım'a dönmek zorunda kalmış ve Rusya Türklerinin modernleşme/yenileşme faaliyetlerinde öncü bir rol üstlenmişti. İşte bu andan itibaren İsmail Gaspıralı'nın Çarlık tebaalığına sıkı sarılışı, millettaşlarına bu anlamda öğütleri ve Rusya'dan her anlamda yararlanma çağrısı, Meyer'in Gaspıralı üzerine odaklanma sebebi olmalıdır. Nitekim kendisinin Gaspıralı'nın ünlü eseri, "Rusya Müslümanları"²ni örnek vermesi bunu doğrulamaktadır (Meyer, s. 41). Özet olarak o, Gaspıralı'nın Rusya Türklerini/Müslümanlarını Rus vatandaşlığına dahil etme isteğini ya da mücadelesini vurgulamanın çabasıdır. Bu bölümde son olarak yazar, başlara dönmekte fakat biraz daha farklı olarak "göç" ve "imparatorluklar arası" olma durumuna eğilmektedir. Burada öne çıkartılmak istenen şey; imparatorluklar arası "aktivist" olarak görülen elitlerin yetişmesinde ve Pan-Türkçü düşüncenin oluşmasında ve gelişmesinde "göç" olgusunun etkisidir. Yani gerek Osmanlı ve gerekse Çarlık sınırları içerisindeki aydınlar, göç durumundan ve onun yarattıklarından etkilenmekte ve birbirlerini fikrî manada beslemektedirler.

"Makbul Müslümanlar" şeklinde adlandırılan ikinci bölüm, çalışmanın temelinde yer alan üç isimden biraz uzak bir başlık şeklinde görülebilir. Fakat durum bundan farklıdır ve bilakis yazarın temas ettiği konular, sözü edilen üç aydının düşün dünyası ve çalışmalarıyla doğrudan ilişkilidir. Bu durumda Meyer, Müslüman toplum ile idare, yani Çarlık İmparatorluğu arasındaki ilişkiyi ve bu ilişkinin zamanla nasıl değiştiğini ele almakta, özellikle de idareye karşı Müslüman toplumun çıkışı üzerinde durmaktadır. Kazan'ın 1552 yılındaki işgalinden başlanarak, otokrat yönetimin Müslüman topluma uyguladığı baskılar ve II. Katerina ile birlikte değişen, daha ılımlı hale gelen Çarlık siyaseti incelenmektedir. Burada, genel bir tanımlama ile İdil-Ural bölgesinde sakin Müslüman toplumun, sınırların genişlemesi sonucunda Çarlık Rusya ile Türkistan arasında bir köprü vazifesi görmesi öne çıkartılmaktadır. Böylece yazar, Tatar toplumunu "aracılık yapan" bir konuma yerleştirmektedir. Bunun sonucu olarak da Türkistan'ın işgali ve buradaki zenginliğin imparatorluğun merkezine taşınmasında Tatar tüccarlara verilen imtiyazlar vurgulanmaktadır. Bu anlamda Yunusovlar, Apanayevler ve Akçurinler³ gibi toplumlarını temsil eden ve onlardan saygı gören

² İsmail Bey Gaspıralı'nın bu çalışmasının Türkçeye çevirisi için bkz. *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri II: Fikrî Eserleri*, haz. Yavuz Akpınar, Ötügen Neşriyat, 2. Baskı, İstanbul 2015, s.77-122.

³ Rusya Türkleri arasında modernleşme hareketine yaptıkları maddi katkılar ile öne çıkan ve "Tatar Bayları" olarak ünlünen aileler, Çarlık İmparatorluğu içerisinde kendilerine sunulan fırsatlardan istifade ederek toplumları içerisinde öne çıkmışlardır. Mektep ve medreseler kurmuşlar, Rusya dışındaki eğitim merkezlerinde öğrenim gören Rusyalı Müslüman öğrencileri desteklemişler ve "Cemiyet-i Hayriye"ler aracılığıyla ihtiyaç sahiplerinin yanında yer almışlardır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Ramil Khayrutdinov, "The Tatar Ratusha of Kazan: National Self-Administration in Autocratic Russia 1781-1855", *Islam in Politics in Russia and Central Asia (Early Eighteenth to Late Twentieth Centuries)*, ed. Stephane A. Dudoignon and Komatsu Hisao, Islamic Area Studies, Colombia University Press, New York 2001, s. 27-42.; Mami Hamamoto, "Sviyazuşaya Rol Tatarskih Kupsov Volgo-Uralskovo Regiona v Tsentralnoy Evraziy" *Zveno: Şelskogovo Puti Novogo Vremeni*, ed. Norihiro Naganava, D. M. Usmanov, Mami Hamamoto, Vostochnaya Literatura, Moskva 2011.; Mirkasım A.

Tatar tüccarlarının nasıl idare ile Müslümanlar arasındaki iletişime katkı yaptıkları ele alınmaktadır. Yazarın idare ve Müslümanlar arasında iletişim kanalı olarak gördüğü bir başka yapılanma ise II. Katerina devrinde tesis edilen “Orenburg Müslüman İdaresi”dir⁴. Her ne kadar sözü edilen kurum, Çarlık yönetimi tarafından Müslümanları kontrol altına almak amacıyla kurulmuş olsa da Müslümanlar için doğrudan sivil Rus idaresi ile muhatap olmak yerine daha makul görülen bir seçenek olarak öne çıkmıştır.

Meyer’in bölümde üzerinde durduğu bir diğer konu da idare ve Müslümanlar arasında değişkenlik gösteren ilişkililerdir. Çarlık idaresi, Müslüman toplum ile ilişkisinde onlara birtakım muafiyetler tanısa da iki kutup arasında ilişkilerin gerilediği görülmektedir. Rus yönetimi, emirlerinde ve yapmak istediği değişimlerde Müslüman topluma karşı “İslâmî” söylemi dilinden ve kaleminden düşürmezken on dokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru, Müslüman tebaa ile münasebetler istenilen seviyeden oldukça uzaktır (Meyer, s. 64-67). Meyer burada bir noktayı öne çıkartmaktadır ki, bu da Müslüman toplumun idareye karşı kullanmış olduğu dilin sertliği ve kararlı oluşudur. Bu çıkıştaki en büyük neden ise onların, yani Müslümanların “kendi kutsallarına” yönelik Çarlık Rusya’nın değişim talepleridir. Bu doğrultuda;

Usmanov, “Tatar Settlers in Western China (Second Half of the 19th Century to the First Half of the 20th Century)”, *Muslim Culture in Russia and Central Asia from the 18th to the Early 20th Centuries*, Ed. Anke von Kügelgen, Michael Kemper, Allen J. Frank, II, Klaus Schwarz, Berlin 1998, s. 243-269.; İsmail Türkoğlu, “İdil-Ural Bölgesindeki Yenileşme Hareketlerine Tatar Zenginlerinin Katkısı (1880-1905)”, *Üçüncü Bin Yılım Eşiğinde Türk Uygarlığı Dünü-Bugünü-Yarını Kongre Bildirileri* (2-3 Ekim 2000, Bişkek), Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, Bişkek 2003, s. 283-285.; R. R. Salihov, “Osobennosti Torgovo-Promışlennoy i Obşestvennoy-Politiçeskoy Deyatelnosti Tatarskovo Predprinimatelstvo Kazani vo Vtaroy Polovine XIX-naçale XX.v.”, *Materialı Mejduharodnoy Hauçnoy Konferentsii İstoriya Volgo-Uralskovo Regiona*, ed. İlyas Kemalolu, II, İzdaniye Turetskogo İstoriçeskogo Obşestva, Ankara 2015, 217-230.; D. N. Denisov, “Vakufı na Territorii Orenburgskovo Kraya”, *İstocniki Suşestvoovaniya i İslamskih İnstitutov v Rossijskoy İmperii*, haz. İ. K. Zadigullin, İnstitut İstorii Ş. Mardjani, Kazan 2009, s. 44-69.

⁴ “Orenburg Mahkeme-i Şeriye” adı ile de tanınan kurum, Çariçe II. Katerina döneminde, 1789 yılında kurulmuştur. Kurumun tesis edilmesindeki amaç, Çarlık sınırlarının doğu yönünde genişlemesiyle yani Türk/İslâm coğrafyalarının işgal edilmesiyle doğrudan ilişkilidir. Müslüman toplumun dinî ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla kurulmasının yanı sıra onların idare tarafından kontrol edilmesi işlevini de görmekteydi. Ayrıntılı bilgi için bkz. D. D. Azamatov, *Orenburgskoye Magometanskoye Duhovnoye Sobraniye v Kontse XVIII-XIX vv.*, Akademiya Nauk Respubliki Başkortostan, Gilem, Ufa 1999.; Aydar Habutdinov, *Millet Orenburgskovo Duhovnovo Sobraniya v Kontse XVIII-XX. Vekah*, İman, Kazan 2000.; İsmail Türkoğlu, *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin (1858-1936)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2000.; Alper Alp, “Rus Çarlığında Müftülüklerin Kuruluşu ve Gelişimi”, *Gazi Akademik Bakış*, VII, sayı 13, kış 2013, a.117-126.; Muhammet Koçak, “İdil Bölgesinde Türk-İslam Kimliği ve Orenburg Dini Nezareti”, *Milliyetlerin Kesişme Noktası: İdil-Ural Çalıştayı II (16-17 Ekim 2015) Bildiri Kitabı*, ed. Bülent Bayram, Kırklareli 2016, s. 259-267.; Danil D. Azamatov, “The Muftis of the Orenburg Spiritual Assembly in the 18 th and 19 th Centuries: The Struggle for Power in Russia’s Muslim Institution”, *Muslim Cultura in Russia and Central Asia from the 18 th to the Early 20 th Centuries*, Ed. Anke Von Kügelgen, Michael Kemper, Allen J. Frank, Klasusschwarz Verlag, V. II, Berlin 1998, s. 271-280.

misyonerlik faaliyetlerinin Nikolay İlminskiy⁵ ile yeniden canlandırılması, zorunlu Rusça öğretimi, Müslüman eğitim kurumlarını Çarlık Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlama projeleri ve mahkemelerde yapılması düşünülen değişiklikler, Müslümanların idareye karşı sert tavırlarına neden olan unsurlar olarak gösterilmektedir. Çarlık tarafından yürürlüğe konulmak istenenler, Müslümanların nazarında Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma ya da daha genel anlamıyla onların zihinlerindeki gibi "Müslümanları yok etme" politikası olarak görülmüştür.

Çalışmanın üçüncü bölümünde Meyer, 1905 Devrimi ile birlikte Müslüman toplumun yaşadığı değişimlere odaklanmaktadır. İdare karşısında Müslümanların temsil meselesi ve bu anlamda kendisini sorumlu addeden "Müslüman İttifakı"nın çalışmaları ve önde gelen isimleri ele alınmakta, Abdürreşid İbrahim, İsmail Gaspıralı ve Yusuf Akçura'nın faaliyetleri üzerinde durularak, onların Müslüman toplumun ihtiyaçlarını demokratik yollardan idareye bildirme uğraşları incelenmektedir. "Müslüman İttifakı" oluşumu içerisinde İsmail Gaspıralı ve Yusuf Akçura'yı öne çıkaran Meyer, özellikle de Akçura'nın Kadet Partisi⁶ ile olan münasebetini diğer isimlerden farklı olarak görmekte, Akçura ve Gaspıralı'nın "Müslüman İttifakı" içerisindeki önemli ve özel yerini vurgulayarak, onların Rusya Müslümanlarını idareye kabul ettirme çabalarını ortaya koyma gayreti içerisine girmektedir. Aynı şekilde Müslüman toplumu kontrol ederek, onları "vatandaşlık" kalıbı içerisinde Rus toplumu ile birlikte yaşama düşüncesine yaklaştırma faaliyetleri üzerinde de durmaktadır. Akçura ve Gaspıralı'ya benzer şekilde fakat daha yüzeysel olarak Ahmet Ağaoğlu üzerine de eğilen yazar, onun Kafkasya'daki faaliyetlerine ve ruhanî idare meselesindeki düşüncelerine yer vermektedir.

Dördüncü bölümde, on dokuzuncu yüzyıl başlarında oluşmaya başlayan ve ilerleyen yıllarda toplumsal hayatın her alanına sirayet eden modernleşme faaliyetleri veya daha özel bir başlık ile "Ceditçilik Hareketi"⁷ üzerine odaklanılmaktadır. Bununla

⁵ Nikolay İvanoviç İlminskiy (1822-1891): Rusya Türkleri/Müslümanları arasında Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma faaliyetleri ile tanınan ve bu konuda idare ile uyum içerisinde çalışan, gayri Ruslara karşı oluşturduğu eğitim sistemi ile öne çıkan Kazan Üniversitesi İlahiyat Akademisi Profesörü.

⁶ Kadet Partisi: Kökenleri daha erken tarihlere dayansa da 1905 yılında Çarlık Rusya'da kurulan "Anayasal Demokrat Parti". 1905 Rus Devrimi'nden sonra Duma'nın (Meclis-Parlamento) açılması kararı sonrasında Kadet Partisi ülke içerisinde büyük destek gördü. Liberaller ve demokratlar tarafından desteklendi ve özellikle de Rusya Türkleri için siyasî platformda tercih edilen parti oldu. Kadet Partisi hakkında Türkiye'de yapılan kapsamlı bir çalışma mevcuttur. bkz. Ülkü Çalışkan, *Rusya İmparatorluğu'nda Anayasal Demokrat Partisi'nin Milliyetler Politikası (Kadet Partisi 1905-1917)*, Kriter Yayınları, İstanbul 2019. Çalışmada ayrıca kısa da olsa Kadet Partisi ile Rusya Türkleri arasındaki ilişkiye de yer verilmiştir.

⁷ Ceditçilik: En genel tanımı ile Ceditçilik, XIX. yüzyıl ile XX. yüzyılın ilk çeyreği arasında kalan dönemde Çarlık Rusya sınırları içerisinde yaşayan, Rusya Müslümanları/Türkleri şeklinde tanımlanan Türk-İslâm toplumu arasında cereyan eden yeni zamana, çağa uyma faaliyetleridir. Zamanla toplumsal hayatın her alanına sirayet eden Ceditçilik Hareketi, içerisinde bulunan koşulların da değişimine bağlı olarak; millî kimlik konusundan kadın haklarına, eğitimde modernleşme çalışmalarından ortak Türk dili oluşturma düşüncesine ve dinî ıslah meselelerinden siyasî bağımsızlığa kadar geniş bir alana yayılmıştır. Dönemine damgasını vuran Ceditçilik, Kazan merkezli olarak yayılmış ve Türk dünyasının her bir köşesinde kendisine destek bulmuştur. Başlıca liderleri arasında; Abdurrahman b. Otuz-İmenî, İbrahim Halfin, Abdünnasir Kursavî, Şihâbeddin Mercânî,

birlikte daha ziyade hareketin eğitim alanındaki faaliyetlerine değinmekle yetinilmektedir. Bu doğrultuda İsmail Gaspıralı'nın "Ceditçi" hareket içerisindeki yeri ve çalışmaları incelenirken, yenileşme hareketine karşı muhalif yönelişlere de temas edilmektedir. Yine "Ceditçilik" etrafında, onu maddi olarak besleyen Tatar zenginlerine vurgu yapılırken, dönemin ünlü isimlerinden Tatar zengini Ahmet Bay Hüseyinov⁸ ile önde gelen aydınlardan Fatih Kerimî⁹ üzerinde durulmaktadır. Yazarın bu örnek ile iki önemli noktayı açıklamanın uğraşısı içerisinde olduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan birincisi "Ceditçilik" hareketi ile zamanla zenginleşen Tatar toplumu arasında birbirini destekleyen bağıdır. İkincisi ise yenilikçi kuşağın maddi kaygılar taşıyarak geleneksel eğitim anlayışı içerisinde çalışan mollalara kıyasla daha rahat şekilde yaşama arzularının varlığıdır. Yani bir döngü ve karşılıklı yararlanma söz konusudur. Zengin Tatar sınıfı, gelirinin bir bölümünü "Ceditçi" aydınlar aracılığıyla toplumun yararı ve modernleşmesi için sarf ederken hem bu dünyada kendi milleti içerisinde "daha önemli" hale gelmekte hem de inancı gereği ahiret hayatı için çalışmış olmaktadır. Diğer yandan maddi anlamda sıkıntılar çeken fakat entelektüel açıdan kalburüstü görüntü veren "Ceditçi" aydınlar için Tatar zenginleri, hem yenileşme yolundaki faaliyetlerine sponsor olanlar hem de kendi maddi kaygılarını ortadan kaldıranlar olarak görülmektedirler.

"Adlandırma Siyaseti" başlığını taşıyan beşinci bölümde, Müslüman toplumun, daha çok aydınların kendilerini nasıl adlandırdıklarının incelenmesi yapılmaktadır. Bu anlamda Çarlık Rusya'daki Müslümanlar açısından "İttifak" çerçevesinde "Müslüman" kimliğinin ön plana çıktığı görülmektedir. Diğer yandan konuyu Yusuf Akçura üzerinden özel olarak inceleyen yazar hem Çarlık hem de Osmanlı İmparatorluğu içerisinde Akçura'nın iki farklı yaklaşımını ele almaktadır. Bu doğrultuda Akçura'nın "Üç Tarz-ı Siyaset"¹⁰ adlı eserine değinmekte ve bir özetleme yapmaktadır. İfade edilmek istenen şey ise Akçura'nın konuyla ilgili değişen tutumudur. Akçura, Osmanlı için tartıştığı kimlik siyasetine Çarlık sınırlarında yaşayan millettaşlarını dahil etmemektedir. Dolayısıyla o, içerisinde doğduğu toplum için "Tatar" "Türk-Tatar" veya "Şimali Türkler" tanımlaması yerine daha genel sınırları ifade eden "Rusya Müslümanları" kullanımını tercih etmektedir. Bu

Hüseyin Feyizhânî, Kayyum Nâsırî, İsmail Bey Gaspıralı, Rızaeddin Fahreddin, Alimcan Barudî, Fatih Kerimî, Sadri Maksudî Arsal, Hadi Atlasî, Ayaz İshakî, Musa Carullah Bigiyev gibi isimler sayılabilir. Ceditçilik hareketi ile ilgili Türkçe literatürde çok sayıda çalışma yapılmıştır.

⁸ Ünlü Tatar zengini Ahmed Bay hakkında ayrıntılı bir çalışma için bkz. Rızaeddin b. Fahreddin, *Ahmed Bay*, Vakıf Matbaası, Orenburg 1910.

⁹ Ceditçi aydın Muhammed Fatih Kerimî hakkında bkz. İsmail Türkoğlu, Fâtih Kerimî, *DİA*, 25, 2002, s.289,290.; Emre Özsoy, "Ceditçi Aydın Muhammed Fatih Kerimî'nin Fikir Dünyasının Oluşumu", *Anasay*, yıl 4, sayı 13, s.1-15.; Fatih Kerimî, *İstanbul Mektupları*, haz. Fazıl Gökçek, Çağrı Yayınları, İstanbul 2001.; Mesgud Gaynetdinov, "Fatih Kerimî'nin Tüvünü 125 Yılı", *Miras*, sayı 7-8, 1995, s. 65-76.; *Fatih Kerimî Fenni-Biyografik Jiyentik*, haz. Raif Merdanov, Ramil Minnullin, Söleyman Rehimov, Ruhiyat Neşriyatı, Kazan 2000.; Fatma Özkan, "Fatih Kerimî'nin Türk Kadınına Bakışı", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, I, sayı 20, Ocak 2006, s.101-108.; Rafail Mustafin-Reis Davutov, "Repressiya Kurbanı Tatar Yazarları", Akt. Mustafa Öner, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, sayı 3, 1997, s.152,153.

¹⁰ Bakınız. Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1976.

nedenledir ki Meyer, Akçura'nın pratikteki durumu daha çok önemseydiğini ifade ederken, kendisinin de içerisinde bulunduğu "Müslüman İttifakı" yapılanması için bu davranışın daha uygun olduğunu belirtmektedir. Aynı konuda Ahmet Ağaoğlu'nun fikirlerine de yer veren yazar, onun da geniş bir "İttifak" savunucusu olduğu kadar "Türk", "Müslüman", "Kafkasya Müslümanı" gibi adlandırmalar kullandığını açıklamakta ve Ağaoğlu'nun düşün dünyasındaki "millet" kavramına dikkat çekmektedir. Benzer şekilde İsmail Gaspıralı üzerinde de durarak, onun dil birliği üzerinden ulaşmak istediği sonuçlara yer vermektedir.

Beşinci bölümde ele alınan bir diğer konu ise Pan-Türkizm ve Pan-İslâmizm meselesidir. Bu doğrultuda hem Çarlık idaresinin hem de Müslüman toplum içerisinde modernleşme faaliyetlerine muhalif kanadın "Ceditçi" aydınları zor durumda bırakmaları incelenmektedir. Çarlık yönetimi tarafından aydınlara verilen para ve sürgün cezaları ile yapılan baskılar ele alınmakta, özellikle de din adamları olarak öne çıkan yenileşme karşıtı grupların ya da kişilerin, "Ceditçi"leri idareye şikâyetleri vurgulanmaktadır. Dolayısıyla yazar, bir anlamda Müslüman toplum içerisindeki "Kadimci"¹¹ ve "Ceditçi" tarafların mücadelesine de değinmiştir. Sonuç olarak; Çarlık idaresi ve muhalifler tarafından öne sürülen Ceditçilerin Pan-Türkizm ve Pan-İslâmizm ile bağlantılı oldukları iddiaları, yazar tarafından abartılı bulunmakta ve hatta bazı ithamların hayali olduğu belirtilmektedir.

Altıncı bölümde, İstanbul'un Pan-Türkçüler için merkez oluşu konu edinilmektedir. Bu anlamda İkinci Meşrutiyet'in ilanı ve devamında Balkan Savaşları'nın sonuna kadar olan süreç, özel bir tarih ya da eşik olarak değerlendirilmektedir. Özellikle II. Meşrutiyet'in ilanı, Çarlık Rusya'da bulunan aktivistleri Osmanlı İstanbul'una çeken önemli bir gelişme olarak yorumlanmaktadır. Meyer, Yusuf Akçura, İsmail Gaspıralı ve Ahmet Ağaoğlu üzerinde durmaya devam etmekle birlikte Pan-Türkist hareketin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gelişimini çok da ayrıntıya girmeden incelemektedir. Akçura önderliğinde kurulan Türk Derneği, Türk Yurdu Dergisi ve Türk Ocakları gibi kuruluşları, iki imparatorluk arasında hizmet eden yapılanmalar olarak görmektedir. Diğer taraftan yazarın Pan-Türkizm ve Türkçülük arasında bir ayrıma gitmesi de oldukça dikkat çekicidir. Bu anlamda

¹¹ Kadimciler, genel anlamda Ceditçi harekete karşı olarak, aydınları toplumu bozmakla suçlayan gelenekçi düşünceye sahip gurupları ve kişileri ifade etmektedir. Kadimciler, modernleşme hareketine muhalif olarak Ceditçilere mensup isimleri Çarlık idaresine jurnallemekten çekinmemişlerdir. Kadimciler hakkında bkz. İbrahim Maraş, "İdil-Ural Bölgesi Kadimcilerinin İsmail Bey Gaspıralı'ya Bakışları", *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Ed. Hakan Kırımlı, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları, Ankara 2004, s. 505-509.; İbrahim Maraş, "A Critique of Method in Religious Education the Post-Bolshevik Revolution Tatar Madrasas: Tradition or Modern?", *Journal of Islamic Research*, 1, No. 2, December 2008, s. 87-96.; Stephane A. Dudoignon, "Qadîmiya As a Historiographical Category The Question of Social and Ideological Cleavages Between "Reformist" and "Traditionalist" among The Muslims of Russia and Central Asia in The Early 20 th Century", *Türkistanda Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924 (Osman Hoca Anısına İncelemeler)*, ed. Timur Kocaoğlu Uzned, 2. Baskı, Haarlem 2018, s. 164-183.; Rozaliya Garipova, "The Protectors of Religion and Community: Traditionalist Muslim Scholars of The Volga-Ural Region at The Beginning of The Twentieth Century", *JESHO*, No. 59, 2016, s. 126-165.; Alper Alp, *Kazan Tatarları'nın Siyasî Konum ve Yönelişleri (1905-1916)* Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2010.

Akçura, Gaspıralı ve Ağaoğlu özelinde Çarlık hâkimiyetinde yaşayan/yaşamış olan aktivistler Pan-Türkist olarak kabul edilirken, ara ara bahsedilen Halide Edip ve Ziya Gökalp, Türkçüler safına konumlandırılmaktadır (Meyer, s. 173,174). Yazar son olarak Hüseyinzade Ali Bey ve Orenburg merkezli çıkan “Vakit” gazetesi muharriri Fatih Kerimî üzerinde durmakta ve onun Balkan Savaşları münasebetiyle İstanbul’a gelişi ve temasları ile bölümü sonlandırmaktadır.

Son olarak çalışmanın sonsöz ve sonuç bölümlerinde imparatorluklar arası aktivistler tanımlaması içerisine giren başta Akçura ve Ahmet Ağaoğlu olmak üzere birkaç ismin kaderi incelenmektedir. Bu anlamda Yusuf Akçura, Birinci Dünya Savaşı ve sonrasındaki faaliyetleri ile ele alınmaktadır. Akçura, İttihat ve Terakki Partisi’ne mesafeli duruşu nedeniyle Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluş döneminde yönetim tarafından daha kolay kabul edilmiştir. Diğer taraftan onun aksine Ağaoğlu ve Hüseyinzade Ali Bey, İttihat ve Terakki bağları dolayısıyla İstanbul’u terk etmek zorunda kalırken, Mehmet Emin Resulzade Kafkasya’dan Finlandiya’ya uzanan bir muhaceret hayatına girmiştir. Sonrasında ise hem Ağaoğlu hem de Resulzade Türkiye Cumhuriyeti’ne dönmüşlerdir. Akçura ile yakından ilişkili olan İdil-Ural’ın iki önemli ismi Rızaeddin Fahreddin ve Fatih Kerimî ise Sovyetlerde kalmışlardır. Rızaeddin Fahreddin müftü olarak görevine devam ederken Fatih Kerimî, Sovyetlerce suçlanarak Stalin döneminin kurbanı olmuştur.

Sonuç olarak eserin, yakın dönem Rusya Türkleri üzerinde araştırma yapacaklar için önemli bir kaynak olarak öne çıktığını söylemek mümkündür. Yazarın, çalışmanın sınırlarını düşünerek bazı konuları yüzeysel değerlendirmesi, ileride yapılacak incelemeler için ilham kaynağı olabilir. Diğer taraftan eserin fiziksel yapısıyla ilgili bir noktanın okuyucuya zorluk yaşattığı belirtilmelidir. Bu da kaynakların ve açıklamaların dipnot yerine son not olarak verilmesidir. Anlaşıldığı kadarıyla bu durum, yazardan ziyade yayınevının tercihidir. Çünkü orijinal dildeki baskıda kaynaklar ve açıklamalar dipnot olarak verilmiştir. Son olarak belki de çalışmanın bir sonraki baskısı için içeriğin zenginleşmesi adına bir öneri yapılabilir; Meyer, “Müslüman İttifakı” konusunu incelerken bu oluşuma karşı muhalif çıkışlar üzerinde de durmuştur. Bu konuda “Tan Yıldızı” gazetesinden daha fazla yararlanılabilir. Özellikle 1917 Ekim Devrimi sonrasında Rusya’dan ayrılan Ayaz İshakî’nin “Tan Yıldızı”ndaki yazıları, “Müslüman İttifakı” oluşumuna muhalif içerikler taşımaktaydı.